

'Alle myne rent'

BONDEKREDIT I 15-1600-TALLET

AF

BJØRN POULSEN

Kreditgivningen i det gamle danske landbrugssamfund repræsenterer et så godt som ubetrådt felt inden for forskningen.¹ Træffer man endelig en omtale af fænomenet skildres det ofte som en unormal tilstand i en økonomi, der ellers formodes at være præget af en ringe grad af pengebrug. Der er generelt beskeden forståelse for kreditors rolle. I det følgende skal det forsøges at anlægge et mere nuanceret syn på kreditten og at gøre rede for visse af de muligheder, der ligger i studiet af den agrare kredit i det førindustrielle Danmark. For undersøgelser af denne art er bestemt mulige; der eksisterer anvendelige kilder, som rækker helt tilbage til senmiddelalderen og er meget omfangsrige fra det 17. århundrede. Problemet er, at disse kilder er både spredte og også arbejdskrævende, hvis et større overblik skal nås. Nogen sammenhængende fremstilling kan da heller ikke her præsenteres; sigtet er i første række at opfordre til yderligere fordybelse i emnet og præsentere eksemplificerende resultater, specielt fra det 16.-17. århundredes Slesvig.

Nogle bemærkninger til forskningen

Nyere forskning har slået fast, at middelalderens og den tidlige nyere tids landbrugssamfund ikke kan betragtes uden hensyntagen til marked, priser og konjunkturer,² og at samvirket mellem land og by allerede

¹ Det adelige kreditmarked er derimod belyst ved en række studier, bl.a. Ole Fenger og Erling Ladewig Petersen: *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. Kbh. 1983.

² Jfr. Wilhelm Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1978. Guy Bois: *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale de début de 14e siècle au milieu de 16e siècle*. Paris 1976.

tidligt var tæt og strukturmæssigt ganske nødvendigt.³ På denne baggrund må det betragtes som naturligt, at kildearbejdet fører til det synspunkt, at agrarkredit skal opfattes som et dynamisk træk i bondeøkonomien. Studiet af vestslesvigske bønders rentesalg i det sene 1400-tal ledte mig da også til den konklusion, at forekomsten heraf måtte tages som udtryk for landlig monetarisering og markedsorientering.⁴ En række nyere undersøgelser, som jeg senere er blevet opmærksom på, støtter denne positive opfattelse af bondekredit. Hermann Rebel publicerede i 1983 en analyse af det østrigske bondesamfund i det 17. århundredes første halvdel, der gør det klart, at udlån og skyldsætning blandt bønder kan være et udtryk for moderniseringsprocesser.⁵ Rebel ser ikke bøndernes økonomi og sociale forhold isoleret, men som en del af den 'bureaukratiske stat', der voksede frem i løbet af 1500-tallet. Han gør klart, hvordan husholdenes overhoveder i realiteten omdannedes til en ny klasse af bureaukrater, som hver især var ansvarlig for sin husstand. Ved

³ Arbejdet med land-by-relationerne slog stærkt igennem i international forskning fra midten af 1970'erne. Jfr. bl.a. Hektor Amman: *Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen*. *Berichte zur deutschen Landeskunde* 31, 1963, s. 284-316. Erich Dittich: *Stadt, Land, zentrale Orte als Problem historischer Raumforschung. Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung*. *Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte* Bd. 88, Hannover 1974, s. 1-18. Konrad Fritze: *Bürger und Bauern zur Hansezeit. Studien zu den Stadt-Land-Beziehungen an der süd-westlichen Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*. *Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte* XVI. Weimar 1976. *Villes et campagnes XVe-XXe siècle*, udgivet af F. Bayard m.fl. Lyon 1977. Rolf Kiessling: *Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter. Überlegungen zur Problemstellung und Methode anhand neuerer Arbeiten vorwiegend zu süddeutschen Beispielen*. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* bd. 40, 1977, s. 829-867. Michael Mitterauer: *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*. Stuttgart 1980. *Städtisches Um- und Hinterland in vorindustrieller Zeit. Städtische Forschung, A, Darstellungen* Bd. 22, udgivet af Hans K. Schultze. Köln/Wien 1985. Dietrich Dennecke: *Beziehungen zwischen Stadt und Land in Nordwestdeutschland während des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. *Stadt im Wandel. Landesausstellung Niedersachsen 1985. Ausstellungskatalog* Bd. 3, udgivet af C. Meckseper. Stuttgart-Bad Canstatt, s. 191-218. Tom Scott: *Freiburg and the Breisgau. Town-Country Relations in the Age of Reformation and Peasants' War*. Oxford 1986. Ole Degn: *Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700*. *Historie* XVII, 1987-9, s. 527-545.

⁴ Bjørn Poulsen: *Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg 1988, p. 115-121. Jfr. Bjørn Poulsen: *Monetarisering og regionale Differenzierung der bäuerlichen Agrargesellschaft Dänemarks im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Kommer i (J. Brockstedt udg.) *Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom ausgehenden Mittelalter bis zur Gegenwart* (1990).

⁵ Hermann Rebel: *Peasant Classes. The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism 1511-1636*. Princetown, New Jersey 1983. Jfr. de kritiske kommentarer hos Winfried Schulze: *Bürokratischer Kapitalismus? Zur bäuerlichen Sozialgeschichte im 16. und 17. Jahrhundert*. *Zeitschrift für Historische Forschung* 1986 Bd. 13, s. 315-20.

hjælp af bondeskifter analyseres det agrare kreditmarked, og en udbredt kreditgivning blandt bønderne kan vises at følge afvigende mønstre i de forskellige socialgrupper og at udgøre en vigtig forudsætning for det sociale system. Alle gav lån og lånte penge ud, men under forskellige omstændigheder; hvad der virkelig talte var den enkeltes specielle blanding af debet og kredit. I en artikel fra 1987 argumenterer Heide Wunder, delvist inspireret af Rebel, og ud fra en opfattelse af det fejlagtige i en adskillelse mellem en privat og en offentlig sfære i ældre tid, for at studiet af bondekredit udgør en del af de 'offentlige financers historie'.⁶ Så længe en fast offentlig sfære ikke var defineret, havde kredit i lokale fællesskaber og hushold en lige så vigtig plads i den offentlige økonomi som fyrsternes finanser. Wunder gennemgår herefter på grundlag af tysk kildemateriale en række forskellige former for bondekredit: nemlig kredit i godssystemet, kredit i fællesskaber, kredit i husholdet og blandt slægtninge.⁷

At kredit var udbredt i landdistrikter er et faktum, som fremgår af en voksende række undersøgelser fra hele Europa. Allerede omkring 1300 var kreditgivning til bønder, bl.a. fra jødiske pengeudlånere, almindeligt praktiseret i de økonomisk udviklede regioner Sydtyskland, Rhinegnene og Katalonien.⁸ Michael Toch's analyse af en fortegnelse over udestående lån, som en jøde i den bayerske by Straubing førte i 1329-1332, viser et kraftigt indslag af bondelånere. Karakteristisk nok ser disse bønders lån ikke ud til at være forårsaget af nød, men snarere af en indarbejdet praksis med låntagning til skattebetaling og indfæstning. For en længere periode i 1300-tallet har Michael Gelting undersøgt regnskabsserier fra en by i de savoyiske alper og finder også her en betydelig kreditgivning

⁶ Heide Wunder: Finance in the 'Economy of Old Europe': the Example of Peasant Credit from the Late Middle Ages to the Thirty Years War. Wealth and Taxation in central Europe. The History and Sociology of Public Finance. Ed. Peter-Christian Witt. New York 1987, s. 19-47.

⁷ Principielt angående bondekredits anvendelse se Raymond Firth: Saving and Credit in Peasant Societies. A Viewpoint from Economic Anthropology. R. Firth, B. S. Yamey (udg.): Capital, Saving and Credit in Peasant Societies. Studies from Asia, Oceania and the Caribbean and Middle America. Chicago 1964, s. 15-34.

⁸ Bruno Kuske: Die Entstehung der Kreditwirtschaft und des Kapitalverkehrs. Die Kreditwirtschaft. Erste Teil. Leipzig 1927, særlig s. 16-23, 25-27. Michael Toch: Geld und Kredit in einer spätmittelalterlichen Landschaft. Zu einem unbeachteten hebräischen Schuldenregister aus Niederbayern (1329-1332). Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 38, 1982, s. 499-550 (om bønders lån specielt s. 524-5). Jfr. samme: Local Credit in an agrarian economy: the case of Bavaria (13th to 15th centuries). Local and International Credit in the Middle Ages and the 16th Century. 9th Congress of the International Economic History Association. Berne 1986. Session B 9. Ed. H. Dubois, s. 72-75.

fra land til by, ikke mindst ved lombarder, men også fra lokale notarer og lavadelige.⁹ Det yderligere opsving, som agrarkreditte tog i 1500-tallet, dokumenteres måske allerbedst af to studier af Willi A. Boelcke.¹⁰ Boelcke tager udgangspunkt i et overraskende arkivfund, en boopgørelse efter en ellers ukendt bonde fra Württemberg, Jerg Minner. Det viser sig, at denne stille og sparsommelige mand ved sin død efterlod sig en formue på over 70.000 gylden (hvilke omregnet efter kornpriser svarer til over 4 millioner nutidige danske kroner!). Af formuen var langt over halvdelen placeret i rentebærende lån på 5% p.a. En beregning synes da også at vise, at denne form for formueforvaltning var mere givende end investering i landbrug. På denne baggrund undersøger Boelcke kreditten i Württemberg og kan konstatere, at kreditgivningens omfang var stærkt voksende i landsbyerne i perioden mellem 1525 og tredivårskrigen; ikke på grund af mangel på kapital, men som en følge af agrare formuedannelser og investeringer. At dette opsving inden for kreditten udtrykker en generel europæisk tendens, især i egne med relativt frie bønder, demonstrerer regionalstudier fra Schlesien, Thüringen, Bayern, Østrig, Alsace og Frisland.¹¹ Udbredelsen af kreditgivning på landet gav gevinst til storbønder som Jerg Minner og også f.eks. til en ågerkarl fra Languedoc ved navn Guillaume Masenx, hvis grove udlånsmetoder kan følges i 1530'erne og 40'erne.¹² Muligheden for at låne penge gjorde det

⁹ Michael H. Gelting: En lille markedsby i Savoyen og dens opland i 1300-tallet: Saint-Michel-de-Maurienne. Muligheder og begrænsninger i et senmiddelalderligt regnskabsmateriale. Land og by i middelalderen 5/6, Symposium Frørup 1986/Varberg Fæstning 1987. Horsens 1989, s. 171-192. Ang. nordtyske borgeres kreditgivning (rentekøb) i landdistrikter bl.a. Jürgen Ellermeyer: Städt 1300-1399. Liegenschaften und Renten in Stadt und Land. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialstruktur einer Hansischen Landstadt im Spätmittelalter. Hamburg 1975. For England se M. K. McIntosh: Money Lending on the Periphery of London, 1300-1600. *Albion*, 20, 1988, s. 557-71.

¹⁰ Willi Alfred Boelcke: Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg Ende des 16. Jahrhunderts. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* Bd. 176, 1964, s. 241-280. Samme: Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg von spätem Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts. *Ibid.* s. 319-58.

¹¹ Wieland Held: Zwischen Marktplatz und Anger. Stadt-Land-Beziehungen im 16. Jahrhundert in Thüringen. Weimar 1988. Francis Rapp: Die Bäuerliche Aristokratie des Kochersberges im ausgehenden Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. Bauernschaft und Bauernstand 1500-1970. *Budinger Vorträge 1971-1972*. Hrsg. v. Günther Franz. Limburg/Lahn 1975, s. 89-101. Arthur Cohen: Die Verschuldung des bäuerlichen Grundbesitzes in Bayern vor der Entstehung der Hypothek bis zum Beginn der Aufklärungsperiode, 1598-1745. Leipzig 1906. *Op. cit.* Rebel. Dr. H. Fenster har venligst meddelt mig foreløbige resultater fra projektet om bondestanden i provinsen Groningen, hvor samme forhold kan konstateres.

¹² Emmanuel Le Roy Ladurie har tegnet et lille portræt af Masenx i *Les Paysans de Languedoc*, Paris 1966.

imidlertid også overkommeligt for små bønder at etablere sig, at købe jord. I et samfund præget af befolkningsvækst og stigende jord- og landbrugspriser var agrarkreditte utvivlsomt et integreret led i den økonomiske fremgang.

Kreditte's 'progressive' rolle ændrede sig i hvert fald på kort sigt med den generelle krise som ramte Europa i 1600-tallet. Den høje gældsætning gjorde landbrugssamfundet yderst følsomt over for ændrede konjunkturer og stigende statsligt tryk. Allerede i 1912 gjorde Fritz Kaphahn rede for det tyske kreditmarkedes sammenbrud under trediveårskrigen, og i en nyligt offentliggjort artikel viser Michael Weisser de alvorlige følger af Spaniens økonomiske krise i 1620'erne for det agrare kreditmarked i Kastilien.¹³ De vanskelige års betydning for landbrugets låntagning på længere sigt lader sig endnu ikke overskue. I visse egne i Frankrig udvikledes en kreditgivning, der var præget af byborgerskabets udnyttelse af forarmede bønder, og i Bayern aftog den agrare kredit kraftigt.¹⁴ B.A. Holderness' gennemgang af engelsk landbrugskredit i tiden 1650-1720 demonstrerer imidlertid klart en mere positiv udvikling på trods af, at der i England næppe kan konstateres reduktion i kreditmængden.¹⁵ Her fandt man et velfungerende og sofistikeret kredit-system på landet med deltagelse af alle befolkningsgrupper. At dette muligvis var forhold, der gjaldt for større dele af Europa, antydes endnu kun af specialstudier.¹⁶ Det er dog næppe for dristigt at se 1700-tallets

¹³ Fritz Kaphahn: Der Zusammenbruch der deutschen Kreditwirtschaft im XVII. Jahrhundert und der Dreißigjährige Krieg. Deutsche Geschichtsblätter, XIII; 1912, s. 139-162. Michael R. Weisser: Rural Crisis and Rural Credit in XVIIth-Century Castile. The Journal of European Economic History, Vol. 16, 1987, s. 297-313.

¹⁴ Pierre Goubert: The French peasantry of the seventeenth century: a regional example. Crisis in Europe 1560-1660, ed. Trevor Aston, London 1965, s. 159f. Rudolf Schlögl: Bauern, Krieg und Staat. Oberbayerische Bauernwirtschaft und frühmoderner Staat im 17. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 89. Göttingen 1988 (særlig s. 319-342).

¹⁵ B.A. Holderness: Credit in English Rural Society before the Nineteenth Century, with special reference to the period 1650-1720. Agricultural History Review 1976, s. 97-109.

¹⁶ Christine van den Heuvel: Ländliches Kreditwesen am Ende des 18. Jahrhunderts im Hochstift Osnabrück. Das Anschreibebuch des Johann Gabriel Niemann. Osnabrücker Mitteilungen, Bd. 91, 1986, s. 163-192. Anders Perlinge: Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland. Rig, Årgang 69, 1986, s. 1-15. Maria Ågren: Att lösa ekonomiska tvister - domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet? Historisk Tidsskrift (svensk), 1988: s. 481-511. En mere samlet undersøgelse af tysk agrarkredits udvikling fra middelalder til det 18. århundrede fremlagde W. A. Boelcke på II Salzau-Kolloquium 1990 (Kredit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit). Det publiceres af Michael North i udgaven af bidragene fra symposiet med titlen: Der Agrarkredit in deutschen Territorialstaaten vom Mittelalter bis Anfang des 18. Jahrhunderts.

private agrarkredit som forudsætningen for den institutionalisering af kreditten, som vandt indpas på landet i det følgende århundrede.

Efter dette europæiske udblik kan vi vende os til det hjemlige.

Om kilderne til den danske agrarkredit

I det følgende skal det undersøges, hvilke former og hvilken udstrækning den danske bondekredit antog i den tidlige nyere tid, i 15-1600-tallet. Formelt set kan de foreliggende kilder til en sådan analyse deles i de normative kilder, nemlig forskellige forfatteres moraliserende betragtninger samt øvrighedens forordninger, og i det store og brogede materiale, der afspejler faktiske kredittransaktioner. Det 'faktiske materiale' deler sig igen i kreditgiveres egne fortegnelser over tilgodehavender og andres, hovedsagelig øvrighedens, optegnelser af kreditgivning.

De normative og moraliserende kilder skal oftest ses i sammenhæng med kirkens holdning til kredit og åger.¹⁷ Der går en direkte linje fra middelalderens teologers og Luthers tordentaler mod åger til et skrift, som Peder Palladius udgav i 1558 om den *'Den formaledide Aager'*. Her klages der højt over den landlige kredit: 'Men hvor almindeligt det nu er med åger også iblandt bønder, ja iblandt tjenere, tyende og stodder, såvel som blandt ædle folk og borgere frem for det var for tredive år siden, ...'¹⁸ Kritikken føres videre og uddybes i eksempelvis præsten Niels Helvads *'Prognosticon'* eller *'Practica'* for året 1598, hvor det hedder 'Gud ser, hvor ubarmhertigt de forbandede, ugudelige og tyranniske mammonister, hin rige frådners staldbrødre, handler med deres gaver og med jordens afgrøde. Når Han giver dem i overflod, da driver de den allerugudeligste åger dermed, så at det var billigt, om de med almuens forbandelse blev fordømt og bortkastet til helvede. Dette er nemlig deres kunst: Kommer en fattig bonde til dem og begærer i sin nød og trang til låns, da må han straks uden al nåde og barmhertighed udlove I ørtug rug eller byg derfor til mikkelsdag. Omendskønt han byder firedobbelt rente, hjælper det ham intet. De svarer ovenikøbet bespotteligt: 'Jeg tager ikke rente, thi præsterne har forbudt det', men betænker ikke, at hver ørtug rug almindeligvis ved næste mikkelsdag gælder to daler, og hvad synd det er

¹⁷ Jfr. Axel Rubow: *Renteforhold i Danmark. I Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov*. København 1914. Jacques Le Goff: *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age*. Paris 1966. Troels Dahlerup: *Den danske reformation i dens samfundsmæssige sammenhæng. Reformations-perspektiver*, Acta Jutlandica LXII:3, Teologisk Serie 14. Århus 1987, s. 70-71.

¹⁸ Citeret efter Axel Rubow: *Renteforhold*, s. 37.

at udnytte sin næste'.¹⁹ Den kirkelige moraliserende holdning over for ågerens udnyttelse af bonden forenedes hos statsmagten med et behov for at opretholde skattedygtige undersåtter og gav sig i 15-1600-tallet udslag i en række forordninger, der foruden at fastfryse rentefoden, forsøgte at begrænse den agrare kredit. Samlende må det siges, at de normative og moraliserende kilder tydeligt vidner om landkreditens eksistens, men kun i ringe grad giver viden om transaktioner og omfang.

Reel viden om kreditstørrelsen fik øvrigheden formentlig relativt sent. Skat af rentebærende formuer på landet opkrævedes første gang i 1627 og herefter 1638, 1642, 1645, 1647, 1652, 1653, 1654, 1657.²⁰ De bevarede mandtaller fra rentepengeskatterne er for så vidt værdifulde, som de giver et indblik i den minimale geografiske og økonomiske fordeling af rentenydere i landdistrikterne, men unægtelig fortæller listerne jo intet om forholdet mellem dette minimum og de reelle forhold. Parallele kilder til disse skattelister er amters og godsers forsøg på at registrere den gæld, som hvilede på deres undersåtter.²¹

En meget omfattende kilde til bondekrediten finder man i retssager fra herredstingene.²² Ved det 17. århundredes falsterske herredsting udgjorde gældssager faktisk omkring halvdelen af alle sager.²³ Gældssa-

¹⁹ Citeret efter H.V.Gregersen: Niels Helvad, Nicolaus Helduaderus. En biografi. Tønder, 1957, s.81. Her også (s.83) eksempler på bønder i bøderegisteret fra Åbenrå amtsregnskaber fra 1597, som betaler høje bøder på grund af 'Judenwucherei'. Jfr. Toldsted ved Hærvejen. Arnkielernes hjemstavn, Urnehoved-egnens og oksehandelens historie. Haderslev. 1978, s.78-9.

²⁰ Haakon Bennike Madsen: Den danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense 1978, s.42-44. For formueskatterne efter 1660 se Carl Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første Enevoldskonger. 1660-1700. Kbh. 1941.

²¹ På Femern foranstaltede fyrstemanden f.eks. ca. 1610 en undersøgelse over, hvilke bønder der var mest forgældede (Schleswig-Holsteinische Landesarchiv, Schleswig Abt 7, Nr. 4076). Jfr. den omtrent samtidige 'Verzeichnis der Hauptschulden im Mittelsten Kirchspiel' (dvs. Landkirchens) (LAS, Abt 173, Nr. 151, Heft 28). 'Undersøgelses-kommisionen i Haderslev amt' registrerede i 1708 ff. bl.a. de enkelte ejendommers gæld. Rigsark. Tyske Rentekammer C 24, 27, 29 og 44. Ved en undersøgelse af to sønderjyske godser i 1761 blev bønderne spurgt: 'om er i gæld til nogen, til hvem og hvormeget'. Peter Kristian Iversen: Revision over Gram og Nybøl godser 1761. Historisk Samfund for Sønderjylland 1989, p. V.

²² Jfr. de udgivne Aasum Herreds Tingbøger 1640-48. Udg. af Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, København 1956-62. Skast herreds tingbog 1636-1640. Udg. af Poul Rasmussen, København 1955-59. Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1625-37. Udg. af Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen. København 1957-76. Herlufsholm birks tingbog 1616-19 og 1630-33. København 1954-59.

²³ Jens Chr.V.Johansen og Henrik Stevnsborg: 16.900 retssager. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi. Fortid og Nutid, XXXII (1985) s.100-113. En vigtig årsag til de mange sager for herredstingene var Christian IV's forordning af 8. juni 1639 om årlig tinglysning af gældsposter, Corpus Constitutionum Daniæ, IV, s.40.

gerne, som var flest i 1600-tallet og blev færre op i 1700-tallet, vil med en adækvat databearbejdning kunne vise karakteristiske strukturer, men normalt giver tingbøgerne dog kun brudstykker af de enkelte personers kredittransaktioner. Det svindende antal gældssager i tingbøgerne i løbet af det 17. århundrede forklares, i det mindste for Slesvigs vedkommende, delvist af fremkomsten af offentlige protokoller over den enkelte mands gæld, skyld- og panteprotokoller. Disse indeholder ganske vist et meget stort materiale og strækker sig også for landdistrikter i enkelte tilfælde tilbage i midten af 1600-tallet; men gennemgående er det, at de kun registrerer store transaktioner og således ikke er velegnede til at skabe et overblik over kreditforholdene på individ-niveau. Den jævne men betydningfulde 'plukgæld' falder ganske uden for deres rammer. De optimale kilder til kreditgivningens struktur og konjunktur på person-niveau finder man utvivlsomt dels i fortegnelser over skifter og konkursboer og dels i de regnskaber og 'skyldbøger', hvori bønder, borgere, institutioner og fællesskaber fortegnede deres individuelle tilgodehavender.

Gæld og tilgodehavende

Før et udvalg af regnskaber analyseres, skal to grupper af opgørelser fra skifter og konkurser betragtes, bl.a. med henblik på at vurdere regnskabsbøgernes udsagnskraft, men også for at vise den regionale variationsbredde.²⁴

En række af de ældste danske skifter stammer fra herrederne Smørum og Lille herred, der ligger syd for København, og daterer sig fra årene 1640-52.²⁵ For at opnå et nærmere indblik i kreditstrukturen skal der gengives et enkelt skifte af 3. februar 1644 efter den velhavende Peder Hansen fra Solrød og hans hustru Karen Jakobsdatter, der døde med 3 dages mellemrum.²⁶ Der ses bort fra de udgifter, der kom til i forbindelse med begravelserne (Tab. 1):

²⁴ Til kildegruppen bl.a. J. Kuuse: The probate inventory as a source for economic and social history. *The Scandinavian Economic History Review*, XXII, 1974, s. 22-31. *Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Ed. A. van der Woude, A. Schuurman. Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen 23. Wageningen 1980. Op.cit. Anders Perlinge: Urbana och pagana finansieringsmönster... bruger skifter fra 1770'ernes Uppland som kilde til agrarkredit.

²⁵ *Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48.* Udg. af Jørgen H. Andersen. København 1984.

²⁶ *Bondeskifter ...* s. 5-12. Dette skifte er også omtalt af Karl-Erik Frandsen i *Det danske landbrugs historie II. 1536-1810.* Red. af Claus Bjørn m.fl. Kbh. 1988, s. 162.

Tab 1. Skifte efter Peder Hansen, Solrød 3/2 1644.

GÆLD:			
1. Ludse Lauridsdatter (resterende løn).....	4 ¹ / ₂ dr	1 mk	
2. Hans Pedersen (Torslunde, T.s.) for ¹ / ₂ pd sårug...	5 dr		
3. Karen Kjeldsdatter (Mosede, Karlslunde s, Tune h)	22 ¹ / ₂ dr		
4. Christen Leversen (ulokaliseret)	4 ¹ / ₂ dr		12 s
5. Herman Turesen (rådmænd i Kbh.).....	61 ¹ / ₂ dr		8 s
TILGODEHAVENDER:			
a. På grundlag af 'handschrift' (= gældsbevis)			
1. Niels Hansen (Solrød).....	60 dr		
2. Jep Nielsen (Solrød)	26 dr		
3. Hans Jørgensen (Solrød)	5 dr		
4. Hans Olsen (Solrød).....	20 dr		
5. Rafael Smed (Solrød) (jfr 17)	10 dr		
6. Morten Hansen (Solrød)	20 ¹ / ₂ dr		
7. Hans Pedersen (Torslunde, Torslunde s.)	161 dr		
8. Jens Lauridsen (Mosede, Karlslunde s., Tune h)...	70 dr		
9. Jens Jakobsen (Greve, G.s., Tune h.).....	35 dr		
10. Laurids Hansen (Havdrup, Havdrup s., Tune h.) ..	14 dr		
11. Søren Poulsen (Havdrup, Havdrup s, Tune h).....	6 dr		
12. Jakob Andersen (Mandevig, Norge).....	450 dr		
13. Søren Jonsen (Køge).....	200 dr		
b. På grundlag af 'dend s. mands baagh'			
14. Oluf Nielsen (Solrød)		13 mr	
15. Jørgen Rasmussen (Solrød)	8 dr		20 sk
16. Oluf Skåning (Solrød).....	5 dr		
17. Rafael Smed (Solrød) (jfr 6).....		2 mr	
18. Didrik Hansen (Solrød)		6 ¹ / ₂ mr	
19. Hans Olsen (Solrød).....		11 mr	4 sk
20. Unge Niels Pedersen (Solrød)	4 dr	1 mr	12 sk
21. Niels Olsen (Mosede, Karlslunde s.)		3 mr	
22. Hans Olsen (Snoldelev, S.s, Tune h.).....	9 dr		
23. Jep Andersen (Jersie, Jersie s, Tune h.).....		10 mr	
24. Arild Ipsen (Jersie, Jersie s, Tune h.).....		7 mr	
25. Gerich (uoplyst).....		3 mr	
26. Troels Olsen (Havdrup, H. s, Tune h) 1 bøsse i pant	9 dr		
27. Anders Olsen (Karlstrup, K. s, Tune h.)			
1 sølvbæger i pant.....	4 dr	2 ¹ / ₂ mr	

I dette tilfælde var tilgodehavenderne altså langt størst. Af gæld forekommer kun et lille beløb til tjenestepigen, tre mindre til bønder i nabobyerne og et større til en rådmand i København. Det er tydeligt, at en formue var investeret i udlån til omkringboende bønder, navnlig i bondeparrets hjemby. Blandt de, der havde lånt, fandt man karakteristisk nok kun en enkelt borger – Søren Jonsen i Køge. Kreditgivningen, der ialt summede sig til over 1200 rigsdaler, delte sig i 13 delvist store poster (beløb på 400 daler, 200 daler etc.), som var belagt ved *'handschrift'* – altså ved beseglede gældsbeviser, og i 14 væsentlig mindre summer (fra nogle få mark til 9 daler), der siges at være dokumenterede ved den afdøde mands *'baagh'*, hans bog. Bogen kan ses at have registreret smålån til andre bønder, i over halvdelen af tilfældene boende i samme landsby som den afdøde. Normalt var lånene åbenbart givet uden sikkerhed, men to udenbys bønder havde dog måttet give et gevær og 1 sølvbæger i pant.

Hvis man gennemgår de 42 udgivne skifter, der udskiller de regulære lån, og sætter långivning over for låntagning, bliver det klart, at Peder Hansen er utypisk ved sin dominerende kreditgivning. Oftest var det debit der vejede tungest. Blandt skifterne er der faktisk kun 4 tilfælde, hvor tilgodehavenderne er størst. Det blev dog kun sjældent et problem, idet der normalt fandtes sikkerhed i gården og dens indbo. Kun enkelte bønder skilte sig altså ud som mere betydeligere långivere. Bondegælden i disse herreder, der lå så tæt på hovedstaden, var gennemgående præget af købmandskreditter fra de københavnske købmænd; man møder hyppigt navne som Mikkel Vibe, Laurids Hesselbjerg og Morten Riber. Generelt set er det dog klart, at der var tale om et kreditmarked, hvor mange deltog, og det er sigende, at tjenestefolkenes udlån på ingen måde kan karakteriseres som ubetydelige. Karle og piger havde betydelige tilgodehavender hos deres husbond og drev endda kreditvirksomhed ved siden af. De havde følgeskab af et bredt spektrum af landlige kreditorer, og det fremgår, at der bestemt ikke var tale om et monopoliseret lånemarked, men om et fleksibelt og frit.²⁷

På Sjælland trivedes altså i 1600-tallets første halvdel en veludviklet kreditstruktur, der involverede brede befolkningsgrupper. Kongeriget Danmarks bønder var i denne tid tilstrækkelig monetariserede til at besidde en fleksibel adgang til penge. Situationen i dele af hertugdømmet Slesvig fik imidlertid de danske forhold til at tage sig beskedne ud. Dette fremgår eksempelvis af en samling på ca. 130 konkursopgørelser fra

²⁷ Jfr. Jens Chr. V. Johansens anmeldelse af *Bondeskifter...* (Fortid og Nutid, XXXII, 1985, s. 212-3).

Femern fra 1500-tallets sidste år og frem til 1688.²⁸ Blandt disse kan vi vælge den ikke utypiske vurdering over Claus Witte fra Hinrichsdorf's bo fra året 1598.²⁹ Der ses bort fra skyldige beløb til øvrighed og påløbne renter og udgifter i forbindelse med boopgørelsen (Tab.2):

Tab 2. Vurdering af Clawes Witte's bo, Hinrichsdorf. 1598.

GÆLD

1. Hinrich Pawelsen (Blischendorf)	
for sin halvbroders optjente løn	130 mr
2. Marcks Tancke (Gammendorf) optjent løn	3 mr 8 β
3. Hans Hanneman (Landkirchen)	
for Hinrick Barck's optjente løn.....	2 mr 8 β
4. Melcher Arendt (Landkirchen) optjent løn	7 mr 13 β
5. Clawes Esche (Landkirchen) optjent løn	2 mr
6. Hans Arendt (Bisdorf) optjent løn.....	3 mr 11 β 6 d
7. Hans Vicke (Bisdorf) optjent løn.....	7 mr
8. Marcks Stücker (Strukkamp) optjent løn.....	1 daler
9. Marcks Averdyck (Meeschendorf) optjent løn.....	4 daler
10. Drewes Wolder (Hinricksdorf) for Heronimus	
Brincken's optjente løn	26 mr 6 β
11. Claus Starcke, optjent løn.....	3 mrk minus 4 β
12. Hans Mummen Døchter (Bisdorf)	
'væverskens optjente løn'.....	2 mr
13. Asmus Schröder (Kopendorf) optjent løn.....	30 mr
14. Hinrich Bolger (Burg) optjent løn.....	2 mr
15. Olde Hans Serck (Albersdorf) for sædekorn.....	95 mr 10 β
16. Jacob Wolder' (Gammendorph) for brødkorn	3 mr 3 β 6 d
17. Peter Strydtman (Heiligenhafen) for sædekorn	19 mr 14 β
18. Tonnies Marquardt (Hinricksdorf) for sædekorn.....	9 mr
19. Peter Maeß (Klausdorf) for sædekorn.....	32 mr 10 β
20. Everdt Bulle (Landkirchen) for sædekorn.....	63 mr
21. Tyge Elers (Lemkendorf) for sædekorn.....	23 mr
22. Marcks Riperman (Lemkenhafen)	
for sædekorn og brødkorn.....	273 mr 10 β
23. Hans Nyppe (Lemkenhafen) for sædekorn.....	26 mr 8
24. Marcuß Volck (Peterdorf) for sædekorn.....	38 mr 8 β

²⁸ LAS, Schleswig, Abt. 173, Nr. 151, 152. Denne enestående samling af konkursboopgørelser er endnu kun beskrevet med henblik på oplysninger om gårdenes inventar – R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede. Første Bind. Slesvig. Kbh. 1892. Georg Lühning: Bäuerliches Haus- und Wirtschaftsgerät in Fehmeraner Taxierungsprotokollen um 1600. Acta Visbyensia II. Visby-symposiet for historiska vetenskaber 1965. Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Visby 1966, p. 240-47. Günter Hoffmann (Bremen), der arbejder med en kortlægning af de i opgørelserne forekommende personer, har venligst stillet notater til min rådighed.

²⁹ LAS, Schleswig, Abt 173, Nr. 151, Heft 1. Jfr. Heft 59a, b (konkursakter for Claus Witte fra 1610) og heft 70 (vurdering af Claus Wittes gods i 1611).

Tab 2 (fortsat).

51.	Marck Ryperman (Lemkenhafen) 'mit synen Consorten' 'på grund af Benedikt Pogwischs penge'. Hovedstol....	160 daler
51a.	Skyldig rente af ovenstående.....	13 daler
52.	Tonnies Marquart 'mit synen Consorten' på vegne af Benedikt Pogwisch'	200 daler
53.	Teves Kruse (Bisdorf) 'på grund af Dorothea Pogwisch i Neustadt's (Ostholstein) penge'	100 daler
53a.	2 års rente af samme beløb.....	8 daler
54.	Marcks Ryperman, Tonnies Hane og Hinrick Marquart 'på grund af Anne Rantzau'.....	25 daler
55.	Marcks Ryperman (Lemkenhafen) 'på grund af Breide Rantzaus brev'. Hovedstol	300 daler
56.	Claues Brun (Vaderdorf) 'på grund af Breide Rantzaus brev, som Claus Wolder i Gammendorf har garanteret for'. Hovedstol	100 daler
56a.	To års rente af ovenstående	18 daler
57.	Jürgen Mildenstein og Claus Wulff 'på grund af Breide Rantzaus brev'. Hovedstol	217 daler
57a.	Rente af ovenstående	15 mrk 6 B
58.	Hans Lafrens (Vadersdorf) 'mit synen Consorten' 'på grund af Breide Rantzau'	100 daler
58a.	2 års rente af ovenstående.....	20 ¹ / ₂ daler
59.	Carsten Wolder (Sartjendorf) 'mit synen Consorten' 'på grund af Breide Rantzau'	50 daler
59a.	2 års rente af ovenstående.....	8 ¹ / ₂ daler
60.	Jachim Bulle (Gammendorf) 'på grund af det brev, der omhandler Jürgen Sehested til Gùldenstein'. Hovedstol	450 daler
60a.	2 års rente af samme sum	63 daler
61.	Hans Semer 'Efter sin Handtschrift på grund af Fruen til Oevelgönne'	65 mrk 5 B
62.	Marcks Ryperman og Tonnies Hane 'på grund af Fruen til Oevelgönne's penge'. Hovedstol + 2 års rente.....	182 daler
63.	Tonnies Marquart (Hinricksdorf) 'på grund af Fruen til Oevelgönne'	200 daler
63a.	1 års rente af ovenstående.....	16 daler

Da der her er tale om et konkursbo, er tilgodehavender i form af udlån i følge sagens natur uden betydning. Til gengæld afslører de ialt 63 gældsposter, hvilke vældige lånemuligheder de rige Femernbønder disponerede over. Der var tale om udeståender på over 13.000 mark. På denne baggrund synes selv velhavende sjællandske fæller beskedne. Femernbondens kredittagning fordelt sig på 6 hovedgrupper; for det første var de ret beskedne lønrestancer (1,7%), dernæst de også over-

skuelige skyldige penge for korn (4,5%), så en dominerende post af lokal landgæld (37%), der delvist bestod i børnepenge sat på rente og udlån fra landdistrikternes gejstlige institutioner. Bykredit fra Burg, Lübeck, Rendsborg og Kiel var ikke særlig væsentlig (15,2%), men det må til gengæld siges om adelskreditten, der udgjorde hele 41,6% af den samlede gæld. Med adelens udlån træder en ny kreditkilde os i møde. Hvis sjællandske bønder lånte penge hos adelige, var det kun i form af resterende betalinger til jordejeren; men på Femern var bøndergods et godt papir, som de kapitalrige slesvig-holstenske adelige turde investere i. Det gjaldt ikke kun de nærmestboende, men også f.eks. fruon på godset Övelgönne helt ovre i Elbmarschen og Asmus v. Ahlefeldt til Grönwohld oppe ved Eckernförde.

Det er tydeligt, at et livligt og tyktflydende kreditnet rislede gennem Femerns agrarlandskab ved år 1600. De 38.170 daler hovedskyld, som en samtidig vurdering skønnede, at bønderne i Landkirchen sogn havde, var sikkert forsigtigt sat.³⁰ Floden af kredittransaktioner inddrog ligesom i de fattigere sjællandske områder alle i samfundet lige fra tjenestefolk til de rige bønder. Mindst lige så betydningsfuldt var det imidlertid, at også ganske udenforstående villigt trådte ind som kreditgivere. Den slesvig-holstenske adels investering i et landbrug i højkonjunktur gav agrarsektoren vækstmuligheder, men udsatte den naturligvis også for ruin og konkurs under tilpasningsfaser til mindsket økonomisk vækst, hvad de mange bevarede konkurssager står som umiskendelige tegn på.

Bøndens regnskabsbog

Det fremgår af ovenstående, at der i 15-1600-tallet fandtes udlån, som belagdes dels med 'breve', dels med 'bog'. I det følgende skal bøgerne, de gamle bonderegnskaber eller 'skyldbøger', undersøges nærmere som kilder til landkredit.³¹

Det har været antaget, at bonderegnskabsbøger først udbredtes på landet i kongeriget Danmark i løbet af 1700-tallet. Regnskabsbøger fra 1600-tallets kongerigske landdistrikter er da også nu om dage kun kendt

³⁰ LAS, Schleswig, Abt 173, Nr. 151, heftet nr. 28 – der registrerer den hovedskyld, der ligger på det midterste sogn (= Landkirchen s.).

³¹ Bonderegnskaber benyttet som kilde til kredit af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt i en række artikler (eksempelvis: Kreditaufnahmen des Grevenkoper Bauern Carsten Büldt zwischen 1809 und 1857. Archiv für Agrargeschichte der Holsteinischen Elbmarschen, 7 (1985), s. 96-104). Jfr. også op.cit. Christine van den Heuvel: Ländliches Kreditwesen...

fra præste- og degnegårde.³² Netop i den regnskabsbog, som den skånske præst fra Gladsaxe Niels Madtzön førte i årene 1623-1636, så den svenske forsker Börje Hanssen et typisk 'urbant aktionsfelt' i modsætning til bøndernes begrænsede verden. Ud fra det allerede anførte kan siges, at han havde uret: Hanssen har beskrevet træk, der først i 1600-tallet var typisk for alle i bondesamfundet – og som må regnes for 'urbane' – men kun tilskrevet dem landsbyens øverste lag. De jævne bønder havde i denne tid ganske utvivlsomt formaliserede kredittransaktioner med et stort antal personer, også uden for det snævre lokalsamfund. Og også de førte regnskabsbøger. Ovenfor omtaltes en bonde fra Solrød med egen regnskabsbog. En videre gennemgang af skifterne fra Smørum og Lille herred 1644-48 giver yderligere et eksempel på fænomenet: en bonde ved navn Bertel Holdesen i Glostrup dokumenterede i 1645, at der i hans bog 7/1 1641 var registreret en afdød bonde i Herstedvester, og at han nu kun skyldte 19 mark. Relativt sjældne var disse bonderegnskaber dog utvivlsomt i kongeriget. Man skulle til Slesvig for at træffe dem almindeligt udbredt.

Alene i det ovenfor nævnte konkursbo fra Femern træffes to 'registre' ejet af bønder – det ene af Ewerdt Bulle i Landkirchen, det andet af Tryne Marquardts i Goldendorf. Og blandt de øvrige femerske konkurs-sager ligger faktisk et eksemplar af en sådan regnskabsbog fra 1673. Men lad os fra denne lille ø vende os til selve det sønderjyske hovedland. Det har allerede i snart hundrede år været kendt, at der i denne landsdel var frembragt 'bondedagbøger' af usædvanlig alder.³³ En gennemgang af disse bøger fra 15-1600-tallet viser, at deres hovedærinde var at tjene som 'skyldbøger'. De skulle først og fremmest for bonden, som der står i den såkaldte 'Fladstenbog', fortegne '*alle myne rent*'.

Sydvestslesvigsk bondekredit 1567-80

På den vestslesvigske gård Maas lige uden for flækken Husum førtes fra 1500-tallets første årti en bog, der væsentligst fortegnede gårdens jordtil-

³² Börje Hanssen: Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet af 1700-talet i sydöstra Skåne. Östervåla 1977 (1. udg. 1952), s. 38 ff, 413 ff. Margit Mogensen: En landsbydegns dagbog, i: Siden Saxo. Magasin for dansk historie, 1985, s. 9-16.

³³ Jfr. R. Mejborg: Nordiske Bøndergårde ... Karen Schousboe: Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie. Brede 1980. Bjørn Poulsen: Die ältesten Bauernanschreibebücher. Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts. Kommer i B. Poulsen og K.-J. Lorenzen-Schmidt (udg.): Bäuerliche Anschreibebücher als wirtschaftsgeschichtliche Quelle.

liggender.³⁴ 1567 ændrede Maasbogen imidlertid karakter. I stedet for at være en slags jordebog blev den et virkeligt regnskab. Gårdejeren Backe Detlefsen noterede: '*Up martyny anno (15)67 hebbe ick dyth bock ersst tho enem Rekens boeck gename(n) un(d) myne schulde dar in vortekent*'. Bogen skulle fra nu af bruges til at registrere udestående beløb. Regnskabsmæssigt erstattede den et ældre regnskabs-'register' og førtes samtidig med en 'lille bog'.

Backe Detlefsen havde gode relationer til landsfyrsten. 1565-1576 fungerede han som lokal embedsmand, '*rekensman*', i hjembebyggelsen Nordhusum og sørgede, bl.a. med brug af et særskilt '*bederegister*', for at de faste skatter indbetaltes.³⁵ Intet tyder imidlertid på at Detlefsen iøvrigt i sin samfundsmæssige stilling skilte sig ud fra egnens øvrige store bønder. Storbonde var han. I januar 1574 udstedte Backe Detlefsen et brev, hvori han erklærede at have solgt sine besiddelser til hertug Adolf.³⁶ Det drejede sig ifølge salgsbrevet om 390 skæpper gestjord og over 40 demat marskjord i Nordhusum kog. Den samlede salgpris androg 7390 mark 3 skilling 4 penning.

Det kan næppe undre, at en sådan storbonde havde kredittransaktioner. Til gengæld må man forbløffes over den kompleksitet i kreditmarkedet, som regnskabsbogen demonstrerer.

Periodevis havde Detlefsen som sikkert alle gårdejere restancer til tjenestefolkene. Men iøvrigt var det kreditgivning, der dominerede. Små lån uden sikkerhed og renter var sjældne. Når Detlefsen skilte sig af med sine penge foretrak han ihvertfald sikkerhed i jord. Det allersikreste og fordelagtigste var selvfølgelig at købe rettigheder i jord – og så langsomt at betale købssummen. Denne fremgangsmåde kan illustreres ved et par eksempler:

1) 1568 25/3 aftaltes det, at Detlefsen skulle betale Moder Hanses 48 mark for jord i Lille Padeleck (Lundenberg herred, Strand) samt yderligere 3½ mark for 4 skæpper jord, som hendes broder besad. Som et led i afviklingen af Detlefsens gæld for denne transaktion kunne Moder Hanses i den følgende tid trække på Backe Detlefsens ressourcer. Straks fik hun 1 tønde sommerrug, og ved høsttid modtog hun 1 tønde sædehavre med en plov til at berede jorden med. 1576 havde Detlefsen igen lagt ud for Moder Hanses og betalt hendes '*dige penge*' og '*broke*' til hertugen.

³⁴ Stadtarchiv, Husum, D 2/H 131 8A.

³⁵ LAS, Schleswig, Abt 168. Gotorfer Amtsrechn. 1565 p. 2r, 3v, 3r, 70r (Backe Detlefsens søn). Gotorfer Amtsrechn. 1573 p. 2r. Gotorfer Amtsrechn. 1574 p. 2r, 3v, 3r. Gotorfer Amtsrechn. 1575 p. 5r. Gotorfer Amtsrechn. 1576 p. 2r, 3v, 3r.

³⁶ Ernst Möller: Husumer Urkundenbuch 1429-1609. Schriften des Nissen-Hauses, Husum, nr. 1. Husum 1939, nr. 581.

2) Allerede før 1558 havde Backe Detlefsen købt 2 agre af Iwer Hansen. Af regnskabsnotitser for 1568 og 1569 fremgår det, at de to endnu ikke var kvit. 1568 betalte Detlefsen 30 mark 12 skilling til Hansens kreditorer ved omslaget i Kiel og hjalp ham med at betale 8 mark til en bonde, som han havde købt en hest af. For en del fik Detlefsen sine udgifter dækket ved, at en mand betalte 18 mark, som han skyldte Hansen i leje penge. 1569 var dennes økonomiske problemer imidlertid lige så akutte som året før. Atter måtte Detlefsen lægge ud for ham ved omslaget i Kiel, denne gang ca. 42 mark. Iwer Hansen var da nødsaget til at sælge resten af sin jord; salget af gestjorden indbragte Detlefsen 9 mark, for 3 demat marskjord modtog han fra køberen 150 mark og 3 dages årlig digearbejde.

Når Detlefsen lånte ud, kunne der være tale om 'strategisk kredit'. 27/10 1566 lånte han således 36 mark 3 skilling til sin nabo Tete Walkens. Af lånet blev de 25 mark betalt direkte til andre, som Walkens skyldte penge. Backe Detlefsen fik til gengæld for sit lån 4 skæpper jord, tæt ved Maasgården. Igen i 1568 må Walkens og Detlefsen have haft transaktioner; da regnskabet dette år gjordes op ser vi, at Walkens var blevet 6 mark 14 skilling skyldig. En egentlig oversigt over pengeforholdet mellem de to kommer i forbindelse med Detlefsens salg af sine jorder til hertug Adolf. Da dette skete i 1574 disponerede Detlefsen åbenbart over en stor del af Walkens jord, ialt $23\frac{1}{2}$ skæppe jord. Det solgtes til hertugen for $277\frac{1}{2}$ mark. Udover de 36 marks pant i denne jord, som Detlefsen besad fra 1566-lånet, havde han siden fået yderligere for 60 mark '*pantschyllyngh*' heri. Pantetilgodehavenderne kunne modregnes gælden, og Tete Walkens havde så 181 mark 5 skilling til gode hos Backe Detlefsen. Betalingen af denne gæld viser os Tetes situation i 1574. Tre mænd havde 64 mark 2 skilling til gode hos ham; de fik deres penge af Detlefsen – den ene i form af 3 alen sort klæde, som han fik lov at udtage hos Husumkøbmanden Lange Tile. Af St. Jørgensgården, hospitalet i Husum, havde Tete lånt 100 mark, som Detlefsen også betalte for ham. Når der medregnedes 1 tønne rug, $\frac{1}{2}$ tønne malt og 2 skæpper byg, som Detlefsen havde ydet, blev resultatet at Tete skulle have udbetalt kun 9 mark for al sin jord. Backe Detlefsens transaktioner med Tete Walckens havde målbevidst sigtet mod en arrondering af Maasgården og nåede dette mål.

'Strategisk kredit' var der formentlig også tale om i Detlefsens transaktioner med Karsten Martensen. Antagelig var denne en ældre mand, for han var en af de tre lejere, der i påsken 1568 rykkede ind i en lejebolig, som Detlefsen havde indrettet i Husums gamle kloster. 1568, påske og mikkelsdag, leverede han punktligt sin leje ($8\frac{1}{2}$ mark, 2 td rug), samtidig med, at han betalte 1 daler kontant for 7 skæpper rug. Snart

voksede gælden imidlertid. 1574 skyldte han Backe Detlefsen for 7 tønder havre (5 mrk 4 sk), en fed ko (4½ daler) og var i restancer for 2 års leje (30 mrk). Hertil kom så, at Martensen dette år ikke så sig i stand til at klare sine forpligtelser på omslaget i Kiel. Her måtte Detlefsen for ham nu betale 450 mark hovedstol og 21 mark renter. Hans begrænsede økonomi brød sammen, og Detlefsen overtog hans jord til gengæld for sine lån og udlæg.

Martensens jord bestod af 10 skæpper jord, værdsat til 250 mark og 3 skæpper jord til 45 marks værdi. Enkelte tilgodehavender kunne føjes til: 10 mark betalte 'Elias' for panterrettigheder, 30 mark havde Martensen i pantebesiddelse i Backe Detlefsens jord. Det er sandsynligt, at denne jord udgjorde Martensens livsgrundlag, og det var hertugens køb af Detlefsens jord samt af de ovennævnte 3 skæpper jord, som forårsagede klosterpensionærens konkurs netop på dette tidspunkt. Frataget sin jord var det ham umuligt at betale de årlige renter og afgifter. På den anden side var Martensens ruin sikkert uundgåelig. Maasbondens plan om yderligere arrondering af sin gård blev kun forhindret ved hertugens indtræden på det lokale jordmarked. Da regnskabet gjordes op 27/7 1574 åbenbares det, at Martensen var insolvent – han skyldte Detlefsen 187 mark 4 skilling. Dette beløb måtte dækkes af garantierne – *'Hennyng lensß und syne myt borge'*.

Helt hvordan forløbet var i Backe Detlefsens gæld med Peter Nomsen, kan vi ikke se. Endnu 1565 var Nomsen med til at udrede Asmus Tymmermans gæld sammen med Detlefsen, men 1573 var han åbenbart kommet i økonomiske vanskeligheder. Dette og de følgende to år måtte Detlefsen betale renter for ham ved omslaget i Kiel, bl.a. til Benedict Sested til Cronsburg. 14/7 1574 løste Detlefsen forbigående hans likviditetsproblemer ved at købe 3 skæpper jord 'med sæden' af ham for 86 mark. De var allerede brugt – 40 mark gik direkte videre til Paul Goltzmyt i Husum, 21 mark tilflød en anden långiver ved navn Laurens Lassen, og Backe Detlefsen skulle også selv have sine udlæg dækket: Han havde lånt Peter Nomsen 22 mark ved omslagene i Kiel 1573 og 1574 og betalt 1½ mark for Nomsens skyldige digepenge.

Transaktionsrækken mellem Nomsen og Detlefsen sluttede imidlertid ikke med denne jordhandel. 1580 noterede Detlefsen, at han havde lagt 27 mark ud til dækning af digepenge og andre pligtige afgifter, som Peter Nomsen skulle betale. Nomsen kunne betale lidt af beløbet tilbage ved at udføre digearbejde, men vi må tro, at nye jordsalg havde været uundgåelige, hvis ikke Detlefsens død havde afbrudt hans långivning.

Kreditsystemet gav altså mulighed for at erhverve jord gennem lån.

En anden mulighed for ekspansion på jordområdet åbnede sig imidlertid også. Man kunne påtage sig rollen som kurator for boer.

Et bevaret brev fortæller os, at Jens Tetensen (= Teting), boende i Drift i Hatsted sogn, 16. november 1540 lånte 30 mark af Husums kirke mod pant i 4 demat jord.³⁷ Den årlige rente skulle være 2 mark. To garanter fra Hatsted, Topi Nickelsen og Boye Wolbersen, har besejlet brevet. Før påske 1567 afgik Jens Tetensen/Teting så ved døden. Backe Detlefsen og en Jens Petersen påtog sig skyld og tilgodehavender i boet sammen med to storbønder fra Hatsted, Claus og Wolber Topsen, der antagelig var sønner af den Topi Nickelsen, som 1540 garanterede for Husum kirkes lån. Tetings jord deltes mellem kuratorerne. Jens Petersen og Backe Detlefsen fik på denne måde 5½ demat marskjord, heraf 2 demat i Porrenkog, og 5 skæpper gestjord. Til gengæld skulle så kreditorerne betales: Af Christoffer von Ahlefeldt (til Runtoft, Nordsee, Bossee) havde Teting lånt 500 mark, fra Clara Sested i Egernførde var 100 mark lånt, hr. Peter Skriver i Slesvig og priorinden sammesteds stod for lån på henholdsvis 17 mark og 7 mark 1 sk. Mere lokale kreditgivere var Katrine Aggesen fra Rødemis (44 mrk.) og brødrene Folquart og Sonke Ketelsen i Hatsted (hver 100 mrk.). Disse 1068 mark 1 skilling betalte Detlefsen og Petersen de følgende to år, delvist gennem Kiels omslag. Et mindre problem var det, at der også var faste lån i Tetings gård, som blot skulle forrentes normalt. Det drejede sig i vid udstrækning om rentekøb fra byernes kirkelige institutioner (Tab. 3):

Tab 3. Faste lån i Jens Tetings gård.

Kreditgivere	Hovedstol	Årlig rente
Slesvig (domkapitel?)	100 mrk	6 mrk
Kirken i Husum	100 mrk	6 mrk
Kirken i Husum	30 mrk	2 mrk
Kirken i Mildsted	8 mrk	8 sk
Wolber og Ingwer Paierenghs arvinger	300 mrk	(til gengæld for lånet dyrker de for 50 mark jord i Hokstrup, Fjølde s)
Sonke Ketelsen	75 mrk	
Hospitalet i Husum	50 mrk	
Kredit i alt	663 mrk	

³⁷ Op.cit. Möller. Husumer Urkundenbuch, nr. 371.

Alt i alt var det bestemt en betydelig rentebyrde, der hvilede på gården i Drift; lånene androg 1731 mark, som der årlig skulle betales over 100 mark rente af. Visse af lånene var gamle og lokale, som Husums kirkes fra 1540; men det ser ud til, at Jens Teting efter midten af det 16. århundrede havde været nødt til at gå til østkystens velhavere for at opnå den nødvendige kapital.

At han i sin låntagning mod øst havde følgeskab af andre fremgår klart af Maasregnskabsbogen. Når man tog lån, måtte man have andre til at kautionere for sig. Desværre for Teting var han trådt i borgens for en række debitorer, der ikke kunne klare deres forpligtelser. De måtte nu udredes af boets kuratorer – Detlefsen og Petersen. For Jens Bonsen havde Teting været med til at garantere for et lån på 500 mark hos Lyder Hofsnnyder i Kiel. Detlefsen måtte her betale 32 mark 2 skilling. For Asmus Tymmerman i Husum var der kautioneret for et lån hos Peter Jeger i Egernsførde. Det kostede Detlefsen 35 mark 5½ skilling. 'Kykense' i Rendsborg havde lånt Jon Laurensen fra Hatsted et beløb, som Teting også havde garanteret for, og Detlefsen skulle nu betale 15 mark 15 skilling. Endelig havde Nysse Smyt taget lån hos Margrethe Sested '*tho Damppe*'. Til gengæld for den kaution Teting havde givet, måtte Detlefsen betale 26½ mark.

Tilfældet Jens Teting satte da Detlefsen som kurator af en landbrugs-ejendom. Hans egne transaktioner gjorde, at han kom til at udrede skylden efter både byboer og landboer. Dette gjaldt bl.a. for to af de skyldnere Teting havde kautioneret for, nemlig borgeren Asmus Tymmerman og bonden Jon Laurensen.

Asmus Tymmerman fra Husum gik øjensynligt konkurs 1564. Det følgende år måtte Backe Detlefsen sammen med andre garantere udrede 2 lån på hver 200 mark, som denne mand havde taget hos adelige fra østkysten. Backe Detlefsen, der skaffede sig kapitalen ved at optage et nyt lån, fik til gengæld for sine ydelser rettigheder og leje fra Tymmermans '*Vester Hus*'.

Jon Laurensens konkurs er tidligst bevidnet i forbindelse med Tetings bobehandling i 1567. 1569 måtte Detlefsen imidlertid yderligere lægge ud for ham. Det viser sig, at Jon Laurensen besad et hus i Hatsted og som pantebesiddelse dyrkede et stykke jord i Padeleck nye Kog. Pantehaverne var dels en Anke '*Kledekregerische*', som fik sit tilgodehavende på 80 mark udbetalt ved omslaget i Kiel, dels lokale bønder, der skulle have 65 mark. Selv om han gradvist fik sine udlæg dækket af en række garantere endte Backe Detlefsen også i dette tilfælde med at opnå jordrettigheder. Han fik andele i huset i Hatsted og i marskjorden.

Ved siden af det lokale kreditmarked ser man af Backe Detlefsens regnskabsbog, at han og andre vestkystbønder ligesom Femernbønderne tog lån hos den slesvig-holstenske adel og hos østkystens borgere. Regnskabsbogen har den fordel frem for skifterne, at den oplyser os om formerne for denne kapitalers formidling. Kapitalmarkedet fandt man i Kiels 'Omslag'.³⁸ Almindeligvis tog Detlefsen personligt til omslaget og ordnede låneforretningerne her. Det fremgår, at han havde følgeskab af en del andre bønder og borgere fra sin hjemegn. Om Peter Nomsen siges det eksempelvis, at Detlefsen ved omslaget i Kiel 1574 lånte ham 20 mark, mens en mand ved navn Hinrick lånte Peter 2 mark året før sammesteds. De pengeoverførsler, der noteres i Maasbogen er virkelig betydelige; i årene 1565 og 1569 registreres, at henved 1000 mark var tilbagebetalt til østkystkreditorer.

Maasbogen dokumenterer en kreditstruktur, der er ganske lig den, som konkursboopgørelserne fra Femern viste. Begge steder er det tydeligt at alle samfundslag var inddraget som lånere og skyldnere, og at eksistensen af kapitalrige udenforstående investorer, først og fremmest den slesvig-holstenske adel, bevirkede at kreditmarkedet voksede og antog en hidtil uhørt dimension og konjunkturfølsomhed. Så udviklede forhold fandt man ikke engang i Slesvigs andre egne.

Nordøstslesvigsk bondekredit 1592-1658

Et indblik i den nordøstslesvigske bondekredit giver den såkaldte 'Fladstenbog'.³⁹ På bogens første side læses, at bogen er påbegyndt i året 1592, og at den skal fortælle de renter, '*alle myne rent*', som tilkommer bogens skriver Matz Pauelsen og salig Jes Hansens efterladte børn. Der var altså tale om forvaltning af dels personlig formue, dels af en sum af de børnepenge, som i de anførte skifter ses generelt at spille en betydelig rolle i bondesamfundet kredit.

Matz Pauelsen var fæster på den 2 otting store gård Fladsten ved Stollig nord for Åbenrå. Af Fladstenbogen fremgår det, at Jes Hansen fra

³⁸ Endnu er der kun forsket ganske lidt i den kreditformidling, der skete via Kiels omslag; jfr. August Lorenz: Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag. Kiel 1965. E. Ladewig Petersen: Der Kieler Umschlag in Nordwesteuropäischer Perspektive. Hansische Geschichtsblätter 1980, s. 61-75. Jfr. også idem. Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650. Festskrift til Kristof Glamann. Odense 1983, s. 287-300.

³⁹ Landsarkivet, Aabenraa. LA Aabenraa topografica, nr. 432. Aabenraa amt, Løjt sogn, Fladsten. Jfr. Hans Hansen Toft: Fladsten-Dagbogen. Hvad gamle Dagbogsblade kan fortælle. Sønderjydsk Maanedsskrift, 12, (1935-6) s. 186-194.

Rise var gift med Boel, som efter sin mands død giftede sig med Matz i året 1588. På denne måde fik han, der antagelig kort tid forinden havde fæstet Fladsten, 'børnepenge' at administrere. I 1632 døde Matz Pauelsen, og gård og regnskabsbog videreførtes nu af sønnen Jürgen Matzen. Den kreditgivning, der afspejles af de to bønders notater, ser således ud (Tab. 4):

Tab 4. Den samlede årlige kredit fra Fladsten 1568-1658.

År	1568	1569	1570	1571	1572	1573	1574	1575	1576	1577	1578	1579
Mark	80	80	80	80	80	80	245	245	245	301	301	301
År	1580	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	1588	1589	1590	1591
Mark	301	361	361	363	391	431	431	431	586	690	855	772
År	1592	1593	1594	1595	1596	1597	1598	1599	1600	1602	1636	1637
Mark	792	792	1029	870	898	890	858	838	838	799	40	72
År	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648	1649
Mark	92	182	289	322	342	342	332	284	224	224	224	228
År	1650	1651	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658			
Mark	224	224	224	224	224	224	124	82	20			

Den kreditgivning, der ligger bag disse summer, kan inddeles i fire faser:

1) De lån, der stammer fra årene 1568-88, var givet af Jes Hansen i Rise. Vi kan ikke vide alt om hans udlånspolitik; idet kun de lån kendes, der ikke var tilbagebetalt, ved regnskabsbogens påbegyndelse i 1592. Men af de kendte lån fremgår det, at Jes Hansen førte jordstrategisk udlånspolitik. I næsten alle tilfælde fik han til gengæld for sine lån pant i Rises ejerlav. Målbevidst afrundede denne bonde sit resourceområde med agre, løkker og kopler ved hjælp af sine penge.

2) I årene efter 1589 og frem til 1601 var der tale om en hel anden udlånspolitik. Lånene spredtes over et større område og pengerefter blev fremherskende. Skyldnerne var nu ikke kun bønder, men en socialt meget differentieret gruppe, der synes at have skullet bruge pengene til mange formål. Blandt dem fandt man velhavende borgere i Åbenrå og Flensborg. En vigtig årsag til dette skifte i kreditstrukturen var det givetvis, at børnepenge, som bonden Matz Pauelsen administrerede, skulle hurtigt

sættes på rente, men det er tydeligt, at omlægningen også gjaldt for Pauelsens egen formue. I dette tidsrum opnåede kapitalen sit højdepunkt: I året 1594 var der udlånt 1029 daler.

3) I tidsrummet 1636-42 såvel som i den følgende periode var kreditgiveren Matz Pauelsens søn Jørgen Matzen. Han havde overtaget gården efter sin faders død 1632. 23. januar 1633 kunne han notere, at han havde fæstet gården Fladsten for 32 rigsdaler. De to første år gik med at tilbagebetale et lån på 30 mark, som Matzen måtte tage hos sin sognepræst for at kunne betale indfæstningen. Men ikke så snart var dette lån tilbagebetalt, før udlånene begyndte. Lånere var igen naboer og andre fra bondens eget sogn, der ofte synes at have taget lånene for at kunne betale ydelser til landsherren. Pengerenter var stadig fremherskende.

4) 1643-58 indtraf kapitalens krise. Først blev udlånsvirksomheden afbrudt, og kapitalen stagnerede på et lavere, men fast niveau frem til 1656. I disse år erstattede naturalrenter i vid udstrækning pengerenterne, og der opstod stadige problemer med rentebetalinger. Dernæst nåedes bølgens dal 1656-9, hvor renteindtægterne reduceredes til intet og kapitalen gik tabt.

Fladstenbogen giver os altså et indblik i de bevægelser, som den rentebærende formue fra en østslesvigsk bondegård kunne tage. Generelt var kreditomfanget ikke af dimensioner, som de der er skildret for Femern og Sydvestslesvig; men der er ingen tvivl om, at der også i egnen omkring Fladsten i årtierne omkring 1600 trivedes et intensivt lånemarked med bred deltagelse, og at dette må ses på baggrund af, at vi befinder os i et område, der i denne tid oplevede en kraftig indhegning af bøndernes særskilte jordstykker, en fremgroende individualiseret drift.⁴⁰ Tilbageslaget, den agrare kreditkrise i tiden op til 1660, der fremgik af regnskabet, kan belyses ved endnu et tredje slesvigsk regnskab.

Nordvestslesvigsk bondekredit 1647-58

Fra en mindre gård i Nørre Vollum i Brede sogn stammer en regnskabsbog ført af bonden Peder Brorsen. Den udlånte kapital, der er fortegnet heri, bestod først og fremmest i kortfristede, et-årige lån. Det fremgår, at pengene blev investeret i det allernærmeste opland. Den samlede kreditgivning ser sådan ud (Tab. 5):

⁴⁰ Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Kbh. 1941.

Tab 5. Den samlede årlige kapital udlånt fra Nr. Vollumgården 1647-58.

År (29. Sept.-29. Sept.):	1648/8	1651/2	1652/3	1654/5	1655/6	1657/8	1657/8
Mark lybsk	80	41	161	–	72	65	10

En betragtning af den udlånte formue må tage sit udgangspunkt i den kendsgerning, at betalingerne normalt fandt sted 29. september, '*mikkelsdag*'. Det bliver da tydeligt, at Brorsens kreditter står i snæver sammenhæng med den oksehandel, der også fremgår af regnskabsbogen. De manglende lån i september 1653 må have sin årsag i udebleven oksehandel i 1652, og den omfattende kreditgivning 1654-56/7 forklares fint med okseindtægterne fra årene 1653-6. At der herefter ikke blev givet kredit hænger utvivlsomt sammen med oksehandelens standsning; men får også sin forklaring i de betalingsvanskeligheder, som krigen skabte.

Fælles for Nr. Vollumbonden og Fladstenbonden var selve den begrænsede struktur, lånene har i det tidsrum, der kan sammenlignes – 1650'erne. Da greb begge gårdbrugere til det nære lokale. Ens for dem var også en kreditkrise omkring 1660.

Nogle bemærkninger til bondekreditens udvikling

Bonderegnskaberne, skifter og konkursopgørelser giver indblik i en agrar kreditsfære, der i det mindste i visse tidsrum må have været af afgørende betydning for det danske landbosamfund. Kildernes udsagnskraft er forskellig. I boopgørelserne får vi en situation i et enkelt snit – ved døden eller ved konkursen. På trods af de evidente unddragelser, som måtte forekomme i begge situationer, er det disse kildetyper fordel, at den enkelte persons kredit i alle dens variationer søges optegnet, og at både gæld og tilgodehavender registreres. Den deling af kredit i brev og kredit i bog, som fremgår af skifterne, gør derimod, at man med hensyn til regnskabsbøgerne må være opmærksom på, at de ikke altid indeholder alle tilgodehavender, ligesom de normalt kun vil indeholde tilgodehavender og ikke gæld. En vurdering af dette forhold må da foretages i det enkelte tilfælde. I de tre analyserede regnskaber ser dækningen ud til at være god. Man kan vanskeligt forestille sig, at de tre skrivende bønder har haft større mængder tilgodehavender i brevform ud over regnskabet. Men det forbliver en mulighed. Til gengæld for denne svaghed, har

regnskaberne så den fordel, at de byder os et indblik i de tidsmæssige svingninger i enkelte bønders formue – hvordan man gradvist byggede en egenkapital op, og hvorledes man kunne tabe den igen.

De få fremlagte kilder har ikke givet og ikke skullet give en mere sammenhængende udviklingslinje i landkreditens udvikling. Men de antyder dog voldsomme udviklinger inden for landbrugssamfundets økonomi. Det synes tydeligt, at man i anden halvdel af det 16. århundrede i det mindste i visse dele af Danmark oplevede en 'modernitet' med hensyn til pengebrug, der ikke har været erkendt af forskningen.

Danske selvforsynende bønder helt uden markedsføring har næppe eksisteret i historisk tid. Et mindre markedssalg til brug for de nødvendige fornødenheder og ofte også til afgifter i penge var og blev tvingende nødvendigt.⁴¹ Hyppige møntskattefund fra landdistrikter synes endvidere at vise, at bonden allerede i 12-1300-tallet så sig istand til at opbygge sig en formue i rede penge.⁴² Bønder havde tidligt penge på kistebunden, som det f.eks. også fremgår af slesvigske bønders klager fra først i 1400-årene over, at de var blevet frarøvet beløb på 20 mark lybsk, 10 mark lybsk, 6 mark og 5 skilling, 6 mark, 3 mark lybsk, 13 skilling engelsk.⁴³ I denne middelalderens tid kunne penge givetvis i nødsituationer lånes indenfor godsstruktur og familie. Vi ser eksempler på det sidste i de senmiddelalderlige bøderegistre fra lensadministrationen.⁴⁴ Måske var også et bredere lokalt kreditmarked under udvikling. En 1200-tals kalkkristning i Sønder Asminderup kirke meddeler således – 'Toke lånte sølv af Rægnild' – '29. juni'.

Det synes imidlertid klart, at et afgørende skridt frem mod en udviklet agrar kreditøkonomi fandt sted i det såkaldte 'lange 16. århundrede', perioden fra 1400-tallets sidste årtier og frem til 1600-tallets første årti. Naturligvis forsvandt kreditten til personer, som man var bundet i snævrere relationer til, ikke. I et skifte fra Harrestrup (Herstedøster s.) fra 1644 kræver en søn af den afdøde bonde karakterisk nok 1 rigsdaler,

⁴¹ Jfr. Bjørn Poulsen: Møntbrug i Danmark 1100-1300. Fortid og Nutid, XXVII, 1979, s. 281-85.

⁴² Kristian Erslev: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15). Danske Magazin, 5. Bd., Bd. II, Kbh. 1889-92 (s. 97, 100, 101, 104).

⁴³ ??? Skal der ikke være en note 43 ???

⁴⁴ Lensregnskab for Flensborg len 1487 (Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, nr. 830) s. 920 – om en bøde af Ny herred: '*Item Nisz Smidt 30 mrk von syns sons wegen uppe Johannis unde natiuitatis Marie.*' I et bøderegister fra Tønder len fra 1491 forekommer følgende poster under Kær herred: '*Item paige yuersß und Cristern ved(er)ß vor pet(er) paigesß, 7 mrk. Item Torlff veddersß pet(er) Jappensß and(er)ß borgesß vor berndt ketelsß sone, 36 mrk.*' (RA, København, Sønderjyske Fyrstearkiver. Hertug Frederik (I) Pap. J. c.) 1. Otto v. Campes regnskab over indtægt af bøder i Tønder amt 1491.

'hand haffde laandt hans s(alig) fader'.⁴⁵ Men en ny og formel og rentebærende kreditgivning vandt frem på bekostning af uformel familie- og nabokredit.

Kredit kan dels være udlån af penge, dels forsinket betaling for modtagne varer og tjenester. Begge disse to former for kredit tog et voldsomt opsving i løbet af den tidlige nyere tid. Tidligst sporer vi det øgede udlån i de gejstlige kilder. Allerede fra 1300-tallet købte nordtyske gejstlige institutioner renter i Femerns landbrug,⁴⁶ og denne form for agrarkredit kan fra 1400-tallets midte og fremefter påvises at være udbredt langs Slesvigs vestkyst.⁴⁷ De større byinstitutioner fik snart følgeskab også af de lokale sognekirker, der udlånte formuen til sognebørnene og bød dem en mulighed for kredit uden afhængighed af byerne.⁴⁸ Samtidig voksede kreditgivning fra borgere frem,⁴⁹ dels som rentekøb på linje med de gejstlige institutioners, dels som en forbindelse mellem bonden og enkelte lokale købmænd, hvor der oprettedes en konto. Et sådant personligt afhængighedsforhold demonstrerer allerede en forordning fra 1291, der giver Slesvigs borgere ret til at sagsøge folk fra landet for gæld.⁵⁰ Ganske tilsvarende bestemmelser finder man i Nyborgs privilegier fra 1457, hvoraf det fremgår, at Vinding herreds bønder kunne have gæld hos borgere, og i en overenskomst for de frisiske herreder fra 1445, der sikrede Husums borgeres tilgodehavender på landet.⁵¹ En tidlig kilde til den konkrete udformning af de faste relationer mellem landboer og købmand udgør den flensborgske købmand Namen Jansens 'skyldbog' fra årene 1528-1549.⁵² Her finder man nøjagtige varekonti for hundreder af bønder i et vidtstrakt område. Det ses, at bønderne solgte deres

⁴⁵ Bondeskifter... s. 26.

⁴⁶ Se således Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte III, 2. Kiel 1880, nr. 2, p. 1 (1338 25/4).

⁴⁷ Jfr. note 4.

⁴⁸ Et tidligt eksempel på dette giver Breklum kirkes regnskab 1499 (RA, København, Lokalarkiver før 1559. Gejstlige arkiver. Slesvig stift. Landsbykirker). Se iverigt Troels Dahlerup: Bidrag til rentespørgsmålets historie i dansk senmiddelalder og reformationstid. Festskrift til Astrid Friis. Kbh. 1963, s. 47-64.

⁴⁹ Jfr. A. v. Brandt: Regesten der Lübecker Bürgertestamente. Bd. 1, 1964, nr. 375, 379. Bd. 2, 1973, nr. 630, 631, 635.

⁵⁰ Diplomatarium Danicum II, 4, nr. 1 = Danmarks gamle Købstadslovgivning Bd. 1, s. 46-7.

⁵¹ Danmarks gamle Købstadslovgivning Bd. 3, s. 524-5. Albert Panten: Unbekannte Rechtsquellen des 15. und 16. Jahrhunderts aus Nordfriesland. Langenhorn 1976, s. 40 ff.

⁵² Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr. 565. Jfr. Bjørn Poulsen: Løvinden og lokalcentrene. Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden. Sønderjyske Årbøger 1989, s. 99-114.

overskudsproduktion af enhver art, og i almindelighed erhvervede basale goder som humle, salt, sild og hør. Lige så tydeligt er det dog, at luksusvarer, bl.a. det dyre hollandske klæde, hyppigt fandt vej til bøndergårdene. Namens Jansens købmandskredit er yderligere et eksempel på, hvordan købmandens kredit kunne blive til en varig hypotek i bondens gård, idet denne købmands tilgodehavender i stor udstrækning forvandles til lån i jord, for til sidst efter 1566 at ende som faste renteindtægter for Flensborgs latinskole.⁵³

Kombinationen af lokal bondekredit og bykredit udviklede sig i løbet af 1500-tallet forskelligt i Danmarks egne, og endnu er de enkelte udviklingslinjer kun mangelfuldt belyst. Selv om det sikkert overalt er karakteristisk, at fremmedkapital antog en stærkt voksende rolle for den enkelte jordbruger, kan det dog roligt siges, at Slesvig indtog en særstilling. Kun her blev bønderes regnskabsbøger virkelig udbredte, og kun her, og vistnok kun på vestkysten og på Femern, indtrådte adelen som storstilede kreditgivere af rentebærende lån til bønderne.

Forudsætningen herfor var naturligvis udbredt selveje og den frit delelige jord. På denne baggrund opstod den senmiddelalderlige lokale kredit, som illustreres udmærket ved et testamente fra en bonde fra Edoms herred fra 1491. Det fremgår, at han havde ret betydelige beløb tilgode hos 21 personer, mest andre bønder, men også hos stalleren Laurens Leve.⁵⁴ De lokale pengestrømme blandedes så snart med fremmede. En lang række kilder – ud over Maasregnskabet – viser, at kapitalstrømmen via Kiels omslag til bønderne på den slesvigske vestkyst tog fart midt i 1500-tallet. Præsten Johannes Petreus fortæller talende, hvor store investeringerne kunne været blot i en enkelt mindre landsdel: 1565 fik han at vide 'af Mom OBlichsen, der (selv om han var belastet med svær gæld) var en klog og fornuftig mand, der boede på Pelworm, og som havde godt kendskab til dette lands (Strands) forhold, at adelen på dette tidspunkt havde krav på 35.000 mark lybsk hovedstol'.⁵⁵

Et overblik over kilderne synes at vise, at adelig og borgerlig kreditgivning fra østkysten til den slesvigske vestkyst efter en indledende fase i 1550'erne kulminerede omkring 1560-70, og var væsentlig formindsket omkring 1600. Da kunne præsten på Nordstrand tilfreds skrive, at gælden nu 'Gudskelov' var 'udfejjet'. En tilsvarende kreditreduktion efter

⁵³ Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr. 566.

⁵⁴ Repertorium Danicum, 2. Række, nr. 6903 s.

⁵⁵ Reimer Hansen: Johannes Petreus' Schriften über Nordstrand. Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 5, Kiel 1901.

en forudgående ekspansiv periode på Femern antydes af denne øs mange konkursboer og klager over åger fra årene lige efter 1600,⁵⁶ og det er utvivlsomt generelt for hele Danmark, at den vældige tilførsel af fremmedkapital til de enkelte bondebrug forsvandt i løbet af 1600-tallets første årtier. Sandsynligvis skal den omlægning fra langtidskredit til korttidskredit, som fremgår af de analyserede bonderegnskaber, også ses som symptom på begrænsningen af pengemarkedet. I de danske len, hvorfra der er bevaret mandtaller for flere rentepengeskatter, kan man gennemgående konstatere en tilbagegang i perioden 1627-57.⁵⁷ Der er næppe tvivl om, at der ved denne tid opstod en sammenhæng mellem bondekredit og statens krav, som der ganske vist kan spores ansatser til allerede i 1500-tallet,⁵⁸ men som først nu blev en afgørende faktor: staten drev på den ene side bønder til gældtagning og truede på den anden side det velfungerende landlige kreditmarked gennem den likviditetsmangel, der opstod. Slesvig domkapitels bønder søgte at klare skatterne ved lokale lån.⁵⁹ I 1630'erne og 1640'erne blev det hyppigt, at kapitlets bønder for at kunne betale de statslige kontributioner gik over til at pantsætte små stykker jord. På denne måde fik bønderne den nødvendige kapital i rede penge mod at overlade kreditor et stykke land, som denne kunne bruge indtil lånets tilbagebetaling. Andre og mere kreditvante bønder søgte at opnå de nødvendige midler udefra. Da Slogs herred i året 1657 blev pålagt en skat på 2220 rigsdaler, lånte herredet delvist pengene i Hamburg til 6% p.a., og der udstedtes obligationer herfor.⁶⁰ Ingen af finansieringsformerne var naturligvis bæredygtige i det lange løb, og de udtrykker klart en krisetilstand. Analysen af bonderegnskaberne fra Fladsten og Nørre Villum demonstrerede, hvordan udlån og rentebærende kapital fuldstændigt forsvandt på disse gårde ved år 1660. Der er næppe tvivl om, at de to formuesammenbrud havde følgeskab af andre

⁵⁶ Ågerklager fra Femern 1601, 1602, 1604, 1623, 1637, 1640. Axel Rubow: Renteforhold, s. 114-5, 152.

⁵⁷ Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen..., s. 44. Prof. E. Ladewig Petersen har venligst stillet sine notater vedrørende rentepengeskatterne 1648-47 til disposition. Det er påfaldende, at Nord- og Sydvestsjælland er bedst repræsenteret i regnskaberne.

⁵⁸ Jfr. de ovennævnte lån i forbindelse med bødebetalinger, og en række bondelån hos den flensborgske købmand Namen Jansen, bl.a. i forbindelse med en skat i 1533. Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr. 565, s. 51 (en bonde i Bjerrum låner 4 gylden 'to schat'), s. 103.

⁵⁹ Klaus Peter Reumann: Untertanen und Obrigkeit in der alten Bauernvogtei Alsen. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. 12, 1965, p. 83-4. Her citeres kapitlets jordebog 1638 '*wan contributionen angesetzt werden, wan sie dan keine mittel geld aufzubringen wissen, daß ein ieder alßdan woll etzliche Schippe Landes versetzt*'.

⁶⁰ LA, Aabenraa. Små embeders arkiver. Slogs herredsfoged. 1652-75 (1648-81). Slogs herredsregnskab, s. 165.

bønders, og at kreditmarkedets reduktion udgjorde et led i den danske bondestands økonomiske og sociale deroute i årene efter 1630.⁶¹

Skal man vurdere den danske agrarkredit, må det siges, at den i grove træk følger den internationale udvikling, som den kendes i den endnu ufuldstændige litteratur. Som overalt udviser kreditten i Danmark både lys- og mørkesider. I det 16. århundredes anden halvdel betød de store kreditmuligheder både en øget likviditet og øgede muligheder for social mobilitet, selv om der naturligvis altid var indbyggede faremomenter i en for høj belåning under indtryk af stigende jord- og landbrugspriser.⁶² I det 17. århundrede derimod antog kredittens dunklere sider en mere fremherskende karakter. Stadig udgjorde den imidlertid et centralt element i landbrugssamfundets sociale og økonomiske liv, og der er grund til at tro, at lånemarkedet på landet også i anden halvdel af 1600-tallet var særdeles veludviklet. Yderligere undersøgelser af udviklingens forløb er tydeligvis påkrævet. De vil utvivlsomt give os en klarere forståelse af regionale forskelle og udviklingslinjer i dansk bondeøkonomi.

Kreditgivningen i det gamle danske landbrugssamfund repræsenterer et forskningsfelt, som det nok er værd at betræde.

⁶¹ Jfr. bl.a. Helge Gamrath og Ladewig Petersen: Danmarks historie. Bd.2. Tiden 1340-1648. Andet halvbind. Gyldendal. København, s.510.

⁶² Metodiske overvejelser over låntagningens mekanisme se Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: Ein Verlaufsmodell für konjunkturbedingte Bodenmobilität. Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Hrsg. von Ingwer Momsen. Neumünster. s.110.